

نقد زیبایی‌شناختی رنگ در شعر فرزانه خجندی

شاعر رنگ‌ها

سهیلا حسینی*

احمد منصوری رضی**

چکیده

در زیبایی‌شناسی جدید توجه به شکل ظاهری شعر صرفاً برای بیان زیبایی‌های هنری آن کافی به نظر نمی‌رسد، به همین دلیل نوعی گرایش تطبیقی برای بررسی تأثیر ذوقی و شخصی شاعر از محیط اجتماعی شکل می‌گیرد که شناخت آثار ادبی را بر مبنای تحقیق روان‌شناختی و جامعه‌شناختی ادبی استوار می‌سازد.

در این جستار با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از دانش‌های میان‌رشته‌ای روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و زبان‌شناسی به توصیف و نقد زیبایی‌شناسی رنگ در شعر یکی از برجسته‌ترین شاعران نوگرای تاجیکستان پرداختیم. فرزانه خجندی با تأثیرپذیری از رنگارنگی محیط فرهنگی - اجتماعی تاجیکستان و بهره‌گیری کامل از رنگ، اندیشه‌های اخلاقی را به زیباترین شکل به تصویر کشیده و در عین بهره‌گیری از رموزها و نمادهای رایج شعر فارسی، با خلق نمادهای نو و ترکیب‌سازی‌های بدیع در حوزه رنگ‌ها به پرورش شکل زیبایی از سخن فارسی دست یافته است.

کلیدواژه‌ها: فرزانه خجندی، مکتب زیبایی‌شناسی، روان‌شناسی‌رنگ، شاعر رنگ‌ها.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی و مدرس دانشگاه فرهنگیان s.hossaini71@yahoo.com

** دکتری زبان‌شناسی و مدرس دانشگاه فرهنگیان samen_49@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۹۲/۳/۴

فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۱، شماره ۷۴، بهار ۱۳۹۲

مقدمه

در حوزه نقد شعر دو مبحث عمده به شناخت زیبایی‌های شعری می‌پردازد. به‌طور سنتی، در علم معانی، بیان و بدیع زیبایی‌های ادبی از قبیل تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز و نیز وزن و قافیه بررسی می‌شود. در دوره متأخر، پیروان مکتب زیبایی‌شناسی "پارناس" براساس شعار "هنر برای هنر"^۱ بر این عقیده بودند که هنر در ذات خود لذت‌بخش است و نیاز به بیان مقصودی جز خودش ندارد (ایبزمز، ۱۳۸۷: ۵). یکی از مباحث مورد توجه این مکتب درنگ بر جنبه‌های ظاهری و طبیعی اثر است. آثار ادبی با ترکیب فرم‌های حسی "رنگ" و "آوا" و محتوای معنوی "افکار" امکان آشتی مادیات را با معنویات ترسیم می‌کنند. اثر ادبی، شیئی زیباشناختی است؛ زیرا از ابتدا سایر کارکردهای ارتباطی را کنار گذاشته یا به حال تعلیق درمی‌آورد و خوانندگان را به تفکر درباره رابطه فرم و محتوا مشغول می‌کند (کالر، ۱۳۸۵: ۴۷). توجه به شکل حسی رنگ یکی از موضوعاتی است که در سنجش معیارهای زیباشناسی اهمیت فراوان دارد.

تحولات دائمی در محیط فرهنگی و ادبی جامعه، نظریه‌ها و عقاید مختلفی را به وجود می‌آورد. توجه محض و یک‌جانبه به زیبایی‌های هنری حقیقت اثر را نشان نمی‌دهد و سبب تعدیل اندیشه پارناسی به سوی مکاتبی مانند واقع‌گرایی، نمادگرایی و امپرسیونیسم می‌شود و زمینه را برای نوعی گرایش تطبیقی میان مکاتب مختلف ایجاد می‌کند. زیبایی‌شناسی در گذشته شاخه‌ای از فلسفه و امروزه آمیزه‌ای از فلسفه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی هنر محسوب می‌شود؛ نهایت زیباشناسی جدید فقط به زیبایی هنر نمی‌پردازد بلکه می‌کوشد سرچشمه حس انسان را به صور هنری و ارتباط آن را با دیگر زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی کشف کند.

دو شاخص اساسی در بررسی‌های زیبایی‌شناسی فرم‌های حسی "آوا" و "رنگ" است. فرم حسی آوا زیبایی‌شناسی موسیقی را می‌طلبد که قواعد خاصی دارد و با دیگر مقوله‌های آثار هنری متفاوت است، چون موسیقی جزء انتزاعی‌ترین رشته‌های هنری است. رنگ از جمله مقولات حسی است که تبیین ویژگی‌های آن از طرفی نیاز به نقد روان‌شناختی دارد و از طرف دیگر به دلیل تأثیر طبیعی محیط اجتماعی و فرهنگی بر خالق اثر نقد جامعه‌شناختی می‌طلبد (میرصادقی، ۱۳۸۱: ۲۷۱).

این مقاله بر آن است تا با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از آموزه‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی ادبی، فرم حسی رنگ را در شعر فرزانه خجندی

شاعر توانای تاجیکستان بررسی کند و به دلیل ساخت ترکیب‌های بدیع در حوزه رنگ‌ها اهمیت آن را در واژه‌شناسی یادآور شود.

اهمیت کار فرزانه خجندی در کاربست رنگ در شعر فارسی از آن جهت است که با وجود طبع آزمایی شاعران رنگ‌پردازی همچون منوچهری دامغانی و کسایی مروزی در شعر کلاسیک و سهراب سپهری و نادر نادرپور در شعر معاصر، از حیث تنوع رنگ‌ها و نمادپردازی‌های گوناگون و به تبع آن واژه‌سازی‌های بدیع، توانسته است ارزش هنری شعر خود را برجسته سازد.

هدف این تحقیق نشان‌دادن جایگاه شعر خجندی، از حیث تنوع کاربست رنگ در بخشی از حوزه تمدنی فارسی‌زبانان و نقد زیبایی‌شناختی آن است. بنابراین ارزش هنری آثار شاعر را با رویکردی تازه می‌توان بررسی کرد.

پیشینه تحقیق

منتقدان بسیاری درباره مباحث مربوط به نقد زیباشناختی و تحلیل ساختاری رنگ سخن گفته‌اند. کتاب فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی ایبرمز و جفری گالت و کتاب رنگ هانس ایتن، ترجمه محمدحسین حلیمی، روان‌شناسی رنگ‌ها اثر ماکس لوشر و رنگ، بهره‌وری و نوآوری فرزانه کارکیا به تحلیل ساختاری و روان‌شناختی رنگ‌ها پرداخته‌اند.

شفیعی کدکنی در موسیقی شعر و صورخیال در شعر فارسی به تحلیل نقادانه رنگ در شعر فارسی پرداخته است. کتاب جستجوی خوش خاکستری اثر مصطفی صدیقی یکی دیگر از منابعی است که تأثیر پدیده رنگ را با نقد و تحلیل اشعار چندتن از شاعران معاصر ایران همراه کرده است. مقاله "بررسی رنگ در حکایت‌های هفت‌پیکر نظامی" اثر زرین‌تاج واردی در فصلنامه ادب‌پژوهی و مقاله "نگاهی تحلیلی به کارکرد رنگ در شعر م. سرشک" اثر مسعود روحانی نمونه‌هایی هستند که به بررسی رنگ از بعد روان‌شناختی پرداخته‌اند.

سه اثر فرزانه خجندی با نام‌های پیام‌نیاکان، سوز ناتمام و نبض باران به خط فارسی در ایران منتشر شده است و چندین مقاله به همت منتقدان ایرانی و غیرایرانی و نگارندگان این مقاله در کشورهای امریکا، روسیه، اروپا و تاجیکستان به چاپ رسیده است. نگارندگان تمام ده دیوان شعر خجندی را به فارسی ترجمه کرده‌اند.

در حوزه نقد زیبایی‌شناختی کارهای گسترده‌ای در قالب علم معانی، بیان و بدیع به‌طور سنتی در شعر ایران و اروپا صورت گرفته است و در مکتب زیبایی‌شناسی درباره زیبایی ظاهری رنگ در آثار ادبی بحث شده است. در این نوشتار کوشیده‌ایم علاوه بر توجه به

زیبایی‌های هنری، از منظر روان‌شناسی و جامعه‌شناسی شعر فرزانه خجندی را ارزیابی کنیم:

۱. زیبایی‌شناسی ادبی

آدمی پدیده‌ای را زیبا می‌داند که برایش لذت‌بخش باشد و همین زیبابودن باعث می‌شود اثر درخور بحث ارزیابی شود. زیبایی‌شناسی به بررسی جوهر هنر دور از محتوای خاص آن می‌پردازد. ریشه این علم به مکتب ادبی "پارناس" یا «هنر برای هنر» برمی‌گردد که در اواخر قرن نوزدهم در اروپا شکل گرفت. پیروان این مکتب ابتدا معتقد بودند که ویژگی‌های شخصیتی شاعر باید از شعر حذف شود. در نظر آنان، آنچه برای هنرمند اهمیت دارد این نیست که نظریه‌ای خاص را بیان کند یا اندیشه‌ای را پرورش دهد، بلکه مهم آن است که اثر هنری تأثیری کلی و واحد بر خواننده بگذارد. معیارهای آنان در زیبایی‌شناسی تنها هماهنگی و توازن در ظاهر بود، نه موضوع و محتوایی که اثر القا می‌کند. آنان معتقد بودند شعر مجسمه و شاعر مجسمه‌ساز است. سرانجام پس از تحولات بسیار در عالم ادبیات و محیط ادبی و فرهنگی، بر اثر برخورد اندیشه‌ها، مکتب‌های واقع‌گرایی، طبیعت‌گرایی، نمادگرایی و تأثرگرایی به وجود آمد (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۴۷). پیروان این مکتب‌ها خیلی زود نقص اندیشه پارناسی و تک‌بعدی بودن آن را دریافتند. بنابراین، گرچه زیبایی‌شناسی به‌طور کلی مربوط به شناخت مفاهیم زیبایی هنر است و شاخه‌ای از فلسفه محسوب می‌شود، باید آن را ترکیبی از فلسفه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی به حساب آورد. زیبایی‌شناسی ادبی تنها به اینکه چه چیزی در ادبیات زیباست نمی‌پردازد، بلکه تلاش می‌کند سرچشمه‌های حساسیت انسان را دریابد و ارتباط میان ادبیات و سایر عرصه‌های فرهنگ را کشف کند. شرح چگونگی دریافت پدیده‌های زیبا و هنری، توضیح کیفیت‌ها و راه‌های تجربه انسان و تعیین مفاهیم زیباشناختی، همگی از مباحث زیبایی‌شناسی به شمار می‌آیند. زیباشناسی در حوزه رنگ‌ها با نگرش جدید بررسی‌های ادبی را در سه زیرشاخه دنبال می‌کند:

۱.۱. روان‌شناسی رنگ

در روان‌شناس رنگ جریان‌های درونی و باطنی اساس کار قرار می‌گیرند و استعداد هنری و ذوق شاعر از طریق رنگ‌هایی سنجیده می‌شود که بیشتر به آن‌ها توجه می‌کند. منتقدان توجه به ارزش‌های روان‌شناسی را در فهم آثار ادبی مهم می‌دانند و آن را کلید سایر اقسام نقد به حساب می‌آورند. با کمک روان‌شناسی رنگ می‌توان دریافت عواطف و احساسات

هنرمند چگونه عمل می‌کند و کدام ویژگی نفسانی محرک اندیشه‌ها و الهامات شاعر است. از دیدگاه نقد روان‌شناسی وظیفه ادبیات این است که در خواننده تعادل روانی و واکنش خاص و موزون ایجاد کند و زیبایی همان چیزی است که موجب تعادل ترکیبی می‌شود (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ۴۳).

رنگ از منظر روان‌شناسان در بیان حالات روحی- روانی افراد بسیار مؤثر است. به‌حدی که می‌توان از طریق آن به شخصیت درونی و تمایلات فکری، عاطفی و اجتماعی اشخاص پی‌برد. شعر مانند هر هنری مبین احساسات و تجربه‌های زندگی است. دقت در رنگ به‌عنوان یک عنصر روان‌پژوهانه پنجره تازه‌ای برای شناخت بیشتر هر اثر به روی خواننده بازمی‌کند که از طریق آن می‌توان بسیاری از سلیقه‌ها، باورها، آرزوها و خواسته‌های آدمیان را بازشناخت (حسنی و احمدیان، ۱۳۸۶: ۱۶۳).

همان‌گونه که نقاشان زندگی را از منظر رنگ می‌بینند، روان‌شناسان رنگ را امری ذهنی می‌دانند و معتقدند با رنگ‌ها می‌توان هیجان‌های متفاوتی چون ترس، غم، شادی و امید ایجاد کرد.

۲.۱. جامعه‌شناسی رنگ

جامعه‌شناسی ادبی رابطه‌ای جدایی‌ناپذیر بین اجتماع، هنرمند و اثر ادبی برقرار می‌کند. این علم مناسبات هنرمند و جامعه، محتوای اثر هنری و ساختارهای ذهنی جامعه را که موجب خلق اثر هنری می‌شود نشان می‌دهد (گلدمن، ۱۳۷۷: ۶۴). نقد اجتماعی در حوزه ادبیات یکی از معتبرترین انواع نقد است و با آن می‌توان ذائقه‌های ادبی و هنری متفاوت افراد را، که متأثر از محیط فرهنگی و اجتماعی است، تحلیل کرد. در میان ذائقه‌های مختلف ادبی و هنری یکی از مهم‌ترین فرم‌های حسی رنگ است. بنابراین جامعه‌شناسی رنگ چگونگی تأثیر و تأثر متقابل شاعر و محیط فرهنگی و اجتماعی را روشن می‌کند.

عوامل گوناگونی در جامعه‌شناسی رنگ تأثیرگذارند: محیط اجتماعی، فرهنگ‌ها و سنت‌ها، موقعیت‌های زیست‌محیطی، گستره جغرافیای تمدنی و هم‌زیستی و قرابت سرزمینی با دیگر جوامع.

هنرمندان در حقیقت عصاره اندیشه، احساس و فرهنگ جامعه را در آثار خود انعکاس می‌دهند (پارسانس، ۱۳۹۰: ۱۸). کاربست رنگ در جوامع مختلف تحت تأثیر فرهنگ‌ها و سنت‌های قومی متفاوت است. موقعیت جغرافیایی سرزمین‌ها از لحاظ کوهستانی یا کویری بودن و موقعیت آب‌وهوایی گرم و خشک یا معتدل در کاربرد انواع رنگ‌ها در اجتماع

تأثیرگذارند. منظور از گستره جغرافیایی تمدنی، رفتارها، نگرش‌ها و فلسفه اجتماعی زندگی در منطقه‌ای وسیع از جهان است که روزگاری مردم آن دارای طرز زندگی و نگرش و رفتاری مشابه بودند و اکنون با افزایش جمعیت و کوچک‌شدن مرزها، کشورها از یکدیگر جدا شده‌اند.

گاهی یک سرزمین به دلیل داشتن مرز مشترک با دیگر کشورها از سلیقه‌ها و ذوق‌های هنری آنان استفاده می‌کند؛ تاجیکستان به دلیل قرابت و هم‌مرزبودن با ختن و چین از رنگ‌هایی که بخشی از فرهنگ آن‌ها به شمار می‌آید به‌خوبی بهره برده است. منتقد جامعه‌شناسی رنگ لازم است محیط اجتماعی شاعر را بشناسد؛ رنگ‌های موجود در جامعه و کاربردهای حقیقی، استعاری و اعتقادی آن را تشخیص دهد و در نقد زیبایی‌شناختی شعر آن‌ها را لحاظ کند و جایگاه هریک را توضیح دهد.

۱.۳. خیال‌پردازی رنگ در شعر

رنگ همان نوری است که به سطح اشیا می‌تابد و در چشم ما منعکس می‌شود. طول موج‌های گوناگون سبب می‌شود که بتوانیم رنگ‌ها را متفاوت ببینیم. شاعران از رنگ برای آفرینش واژه‌ها، تصاویر شاعرانه و بیان مفاهیم روشن و زیبا استفاده می‌کنند. تصویری که شاعران از جهان پیرامونشان ارائه می‌دهند، روایت‌کننده زمانه آن‌هاست. توصیف فصل‌های سال و جلوه‌های گوناگون طبیعت از موضوع‌های مکرر شعری است. قدرت بیان در شرح عواطف قلبی و عوالم درونی در کنار وصف ظاهری مناظر طبیعی، تخیل و دیدگاه زیبایی‌شناسی آن‌ها را آشکار می‌کند. ارائه تصوی‌های تازه از شب و روز یا توصیف فصل‌های سال همراه با رنگ‌آمیزی خاصشان زیبایی دلکشی به شعر می‌بخشد.

رنگ کارکردهای متفاوتی در آثار شاعران دارد؛ شاعران گاه به تصویرسازی و تجسم روی می‌آورند و گاه نیز با ساخت ترکیب‌های بدیع، نتیجه کاربرد مجازی رنگ را بیان می‌کنند. رنگ مهم‌ترین عنصر مکتب ادبی ایماژیسم یا تصویرگرایی است. شاعران این مکتب به‌جای بیان مستقیم مفاهیم از تصویر و خیال بهره می‌گیرند و بیشتر به جنبه عینی و بصری توجه می‌کنند و از این جهت به امپرسیونیسم نزدیک می‌شوند. امپرسیونیسم اصطلاحی است که از نقاشی وارد ادبیات شده است. تأثیری که منظره در لحظه‌ای خاص بر ذهن و احساس شاعر می‌گذارد باعث می‌شود شاعر مانند نقاش با کلمات به نقاشی تصاویر بپردازد. در تعبیری کوتاه، شعر با تنوع رنگ‌ها در اشعار امپرسیونیستی، در حکم بوم نقاشی است که در مدتی کوتاه پر از سایه‌روشن رنگ‌ها می‌شود.

آنچه اهمیت دارد این است که دریابیم شاعران تاچه حد از رنگ برای جهت‌دادن به ذهن و روح و تمایلات اجتماعی خود بهره برده‌اند. در شعر سهراب سپهری رنگ مرادف زندگی است. او وقتی می‌خواهد از زندگی حرف بزند رنگ پیش‌تاز می‌شود. در بی‌رنگی عدم، روح آدمی می‌کوچد و نگاهش از رنگِ اطلسی حیات تهی می‌شود:

نرسیده به درخت

کوچه‌باغی است که از خواب خدا سبزتر است

و در آن عشق به اندازه پره‌های صداقت آبی است (سپهری، ۱۳۸۹: ۳۵۹).

در این جهت، شاعران بنا به حالات گوناگون روحی، محیطی و اجتماعی در توصیف‌های شعری خود از رنگ‌های اصلی، فرعی یا خنثی استفاده می‌کنند. بعضی شاعران به رنگ حساسیت بیشتری دارند، اما برخی دچار نوعی کوررنگی هستند؛ یعنی جز چند رنگ سیاه و سفید و سبز نمی‌بینند و از همین چند رنگ هم به هنگام ارائه تصویر و در صورخیال استفاده لازم را نمی‌برند، یا اگر نام رنگ‌ها را هم می‌برند مثل این است که رنگ‌ها در زبان ایشان معنی اصلی و روشنی ندارند و کلمات مربوط به رنگ در شعر ایشان ناتوان و ضعیف است و فقط برای پرکردن وزن می‌آید (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۲۷۶).

۲. رنگ در محیط فرهنگی - اجتماعی و رارود

در سرزمین و رارود تنومندترین شاخه‌های ادب پارسی با ریشه‌های هزارساله ظهور یافته‌اند و ادیبانی همچون رودکی، شهید بلخی، ناصر خسرو و کمال خجندی به رشد و بالندگی رسیده‌اند. با درنگ بر شعر معاصر تاجیکستان درمی‌یابیم تا چه حد شعر معاصر تاجیک، متأثر از محیط فرهنگی و اجتماعی خود، با رنگ همراهی دارد.

محیط فرهنگی - اجتماعی سرزمین و رارود بسیار متنوع جلوه کرده است. عواملی از قبیل آب و هوای کوهستانی با چشمه‌ها و رودهای خروشان، باغستان‌هایی پر از میوه‌های رنگارنگ، پوشش و لباس رسمی مردان و زنان و تنوع رنگ در آن، برپایی نوروز باستانی که نماد سرسبزی، شادی و خرمی در بهار است، سفره‌های رنگین بازمانده از سنت‌های باستانی و هم‌مرزی با سرزمین چین، که در ادبیات کلاسیک مظهر رنگارنگی بوده است، در توجه به رنگ در میان شاعران تاجیک تأثیر گذاشته است.

شعر تاجیکستان به دلیل گرایش به سبک خراسانی و عراقی، به رنگ توجه فراوانی دارد. شاعران معاصر تاجیک به اشعار بیدل تمایل دارند. توجه به رنگ در شعر بیدل و دیگر شاعران سبک هندی ویژگی اسلوبی دارد. مشارکت رنگ در تصویرسازی باعث ساخت ایماژهای زیبا و لطیف شده است. توجه شاعران به رنگ از یک‌سو به میراث شعر فارسی

مربوط است و از طرف دیگر نشانه گرایش شاعران به شعر رمانتیست‌های روس - پوشکین، یسنین و آنا اخماتوا- است.

تصویرسازی از طبیعت تاجیکستان با کوه‌های بلند، رودهای پرآب، چشمه‌های زلال و درختان تنومند با جان‌بخشی همراه است. یکی از منتقدان معاصر تاجیک، عبدالرحمان عبدالمنان‌اف درباره شعر تاجیک می‌گوید: «در شعر ما به اشیا و حادثه‌ها و موجودات طبیعت، صفت‌های آدمی دادن، یعنی جاندار پنداشتن آن‌ها، سنت غنی و نمونه‌های عالی دارد. این سنت در بهترین شعرهای طبیعت‌گرای شاعران امروز با مضمون‌های فلسفی و اجتماعی دوام‌یافته و رنگ زمانه به خود می‌گیرد» (عبدالمنان‌اف، ۱۹۹۰: ۸۴).

رنگ در شعر شاعران معاصر تاجیک در دایره محسوسات جای می‌گیرد و کمتر به سمت مسائل انتزاعی کشیده می‌شود. برای نمونه در اشعار صفیه گلرخسار، بانوی شاعر تاجیک، زیباترین کاربرد رنگ‌ها به چشم می‌خورد:

زمین لاجوردی می‌تپد از عشق

ولی در قفس روزگار سرخ

ای وای

دیگ سیاه می‌شویم و شعر سپید می‌گوییم (گلرخسار، ۱۳۷۳: ۲۸۹).

در نظر گلرخسار و دیگر شاعران تاجیک، رنگ سرخ با تعبیر گوناگون تداعی‌کننده روزگار پردرد حاکمیت کمونیست‌هاست. شعر معاصر تاجیک به سمت تصویر و تصویرسازی گرایش دارد. آنان با بهره‌گیری از عناصر طبیعت، آفتاب، صبح، خورشید، باران، ابر و ...، بر زیبایی و پویایی کلامشان افزوده‌اند. به‌طور عمده از دهه ۶۰ سده ۲۰ میلادی تا امروز، شعر تاجیکی بیشتر به سمت تصویری شدن تمایل نشان داده است. کاربرد رنگ‌ها از اساسی‌ترین ارکان تصویرسازی شاعرانه است. "ادبیه" دیگر شاعر زن تاجیک در شعر طبیعت‌گرای خود می‌گوید:

من عاشقم

بر هر صدای شرشره (آبشار)

بر خواندن کبک دره

بر شب‌نم اندر روی گل

بر بوی گل

بر صوت بارانِ سحر

بر سبزه‌های و تر (عصا زاده، ۱۹۹۹: ۸۹).

شاعران تلاش کرده‌اند در فضایی تازه و با زبانی نو از قدرت اعجاز‌آمیز رنگ استفاده کنند و مفاهیم گسترده‌ای را با زبان رنگ‌ها به مخاطب ارائه دهند.

۱.۲. تأثیرپذیری شاعر رنگ‌ها از محیط اجتماعی تاجیکستان

یکی از شاعران معاصر تاجیکستان، که کوشیده است با کمک رنگ عناصر گوناگون شعر را به یکدیگر پیوند زند، فرزانه خجندی است. هرچند در آغاز دایره رنگ‌ها در اشعار او محدود به مسائل حسی است، به مرور به جانب امور انتزاعی کشیده می‌شود.

فرزانه خجندی با نام اصلی "عنایت خواجه‌آوا" یکی از شخصیت‌های درخشان و اصیل ادب معاصر تاجیکستان است. او در سال ۱۹۶۴م/۱۳۴۲ش از پدر و مادری ادیب و سخنور متولد شد. همسرش آذرخش شاعر و موسیقیدانی مشهور است و بارها این زوج شاعر به دعوت مراجع علمی و دانشگاهی ایران و جهان در محافل ادبی شرکت جسته‌اند. این بانوی گران‌قدر را شاعر خلقی تاجیکستان، فروغ تاجیکان، ادیب مصور و یکی از خوش‌قریحه‌ترین چهره‌های ادبی معاصر تاجیکستان می‌شناسند. حضور او در نیمه اول دهه ۱۹۸۰م در عرصه شاعری تحولی عظیم در شعر معاصر تاجیک ایجاد کرد. او تاکنون بیش از ده‌ها دفتر شعر به چاپ رسانده است: طلوع خنده‌ریز (۱۹۸۷)، شبیخون برق (۱۹۸۹)، برگ‌های زرین (۱۹۹۰)، آیت‌عشق (۱۹۹۴)، سایه غزل (۱۹۹۶)، معراج شبنم (۲۰۰۰)، قطره‌ای از مویان (سه جلد) (۲۰۰۳)، سه برگه (۲۰۱۱). مجموعه‌هایی از سروده‌هایش نیز در مجله‌ها و جراید ادبی آمریکا، فرانسه، انگلیس، سوئیس، هلند، عراق، پاکستان، افغانستان و ایران به چاپ رسیده است.

شاعر معاصر و نوگرای تاجیک، بنابر گفته منتقدان، رستاخیز ادبی خاصی در شعر تاجیک ایجاد کرده است. فرزانه خجندی توجه شاعرانه‌ای به رنگ دارد و با تأسی از محیط اجتماعی و فرهنگی خود، رنگ را به‌خوبی در شعر به‌کار برده است:

کودکی را دیدم

که برای فروش، بر درِ خانه ما

صابون سیاهی آورد

هرچه پاکی است در این عالم

در دست چرکین او باید جست (خجندی، ۱۳۸۵: ۵۹).

رنگ سیاه در این شعر نشان‌دهنده فقر و دشواری زندگی است که گریبان‌گیر قشر آسیب‌پذیر جامعه شده است.

خجندی نماینده برجسته نسل روشنفکر سرزمین فرارود با قلمرو شعری گسترده است. بیان صمیمی و دوست‌داشتنی، او را به یکی از توان‌ترین شاعران عصر خود تبدیل کرده است. مشخصه اصلی زبان شعری او سادگی و نزدیکی به کلام مخاطب و همدلی با اوست.

خجندی به واسطه نگاه شاعرانه و ژرف اندیشه‌های درونی را بر هرچیز دیگر ترجیح می‌دهد. گستردگی حوزه رنگ و استفاده از آن برای القای مفاهیم انتزاعی به حدی است که در اشعار او هر پدیده رنگ می‌پذیرد و هیچ مرزی برای رنگ‌ها نیست. رنگ‌ها تا قلمرو دوردست ذهنیات و عناصر مجرد گسترده می‌شوند و واژه‌های شعری او جامه‌های رنگین برتن می‌کنند.

۳. رنگ‌پژوهی شعر فرزانه خجندی

در این پژوهش رنگ‌ها در دسته‌بندی‌های سه‌گانه قرار گرفته است. اشعار فرزانه خجندی از خط سیرلیک^۲ به فارسی برگردانده شده است تا ظرایف شعری او از نظر دور نماند. برای بیان بسامدها و تعیین نمودار فراوانی رنگ‌ها، چهار دفتر شعر ایشان با نام‌های پیام‌نیاکان، سوزناتمام، نبض باران و سین سلام^۳ را انتخاب کرده‌ایم و در پایان این بخش جدول آماری را ارائه می‌دهیم.

چرخه رنگ متشکل از دوازده رنگ است. در این چرخه، رنگ‌ها به سه دسته اصلی تقسیم می‌شوند: ۱. رنگ‌های اصلی که به صورت مستقل وجود دارند و نمی‌توان آن‌ها را از ترکیب رنگ‌های دیگر ساخت و عبارت‌اند از: زرد، قرمز و آبی. این رنگ‌ها سه جنبه اساسی و اولیه احساس؛ یعنی گرمای قرمز، سرمای آبی و سرزندگی زرد را نشان می‌دهند. ۲. رنگ‌های فرعی که از ترکیب دست‌کم دو رنگ اصلی به وجود می‌آیند و عبارت‌اند از: نارنجی (قرمز و زرد)، سبز (آبی و زرد) و بنفش (قرمز و آبی). این رنگ‌ها درحالت عمومی به ترتیب نشان‌دهنده شادابی، آرامش و هیجان هستند. ۳. رنگ‌های خنثی که از ترکیب رنگ‌های دیگر به وجود می‌آیند و اثرات مثبت و منفی بسیاری دارند و عبارت‌اند از: سفید، سیاه، خاکستری، بژ و قهوه‌ای. این رنگ‌ها سبب می‌شوند انسان به سایر رنگ‌ها توجه خاص نشان دهد. این رنگ‌ها به راحتی در کنار رنگ‌های دیگر قرار می‌گیرند و اساساً آرام‌بخش و ملایم‌اند.

در شعر فرزانه خجندی توجه بسیار به رنگ و فلسفه درونی آن نمایان است. این امر سبب شده تا خلاقیت و ابداع شاعرانه، با فنون شخصی درهم آمیزد و سبک خاص شاعرانه‌ای را پدید آورد.

هر رنگ ویژگی خاص خود را دارد و افراد احساسی متفاوت از آن‌ها دریافت می‌کنند. تجلی این حس‌ها در شعر خجندی گاه با احساسات افراد اجتماع مشابه و گاه متقابل است.

به‌منظور رسیدن به اهداف اساسی این پژوهش، در تقسیم‌بندی رنگ‌ها در کنار توجه به رنگ‌های اصلی و فرعی، آن‌ها را از پرکاربردترین تا کم‌کاربردترین به‌ترتیب بررسی کرده‌ایم.

۱.۳. سبز: از رنگ‌های فرعی است و از ترکیب دورنگ آبی و زرد به وجود می‌آید. سبز رنگ طبیعت و آرام‌بخش‌ترین رنگ است. رنگ سبز مبین ایمان و توکل، عقیده دینی به رستاخیز، حیات دوباره بشر و سرشار از تقدس و معنویت است. با این رنگ طراوت، تحرک، انرژی، آرامش، روشنی، رضایت، امیدواری، بهار، دانش، خوشحالی و لذت را تداعی می‌کنیم (واردی، ۱۳۸۶: ۱۷۷). روان‌شناسان سبز را کامل‌ترین رنگ می‌شمارند و معتقدند افرادی که این رنگ را برمی‌گزینند، از لحاظ شخصیتی مثبت و کامل هستند.

شاعری که رنگ سبز را برمی‌گزیند، درحقیقت می‌خواهد اعتقادش را به ارزش‌های خاص خود بالا ببرد و این کار را از طریق ارائه تصاویر مشخص صورت می‌دهد.

شعر خجندی شعر حرکت است. او منظره‌های باطراوتی را تصویر می‌کند که جز با رنگ سبز نمی‌توان ترسیم کرد. این رنگ از پرکاربردترین رنگ‌هایی است که خجندی به‌کار برده است. رنگ سبز تجلی امنیت، حمایت و زمینه‌سازی مناسب برای تصمیم‌گیری‌هاست. در شعر خجندی وقتی خنده نیلوفری صبح با لحظه‌های سبز همراه می‌شود، درحکم کودکی جلوه می‌کند که پشت پرده سبز خاطرات شاعر جای باز کرده است:

صبح ای صبح

خنده نیلوفری تو مبارک

آفتاب نوشکفته، ابرهای مرمری تو مبارک

لحظه‌های سبز و بی‌دردت مبارک (خجندی، ۱۳۹۱: ۲۶).

شاعر نازک‌پیام ما آراستگی اشعارش را با احساسات گلایی‌رنگ (در زبان تاجیک معادل رنگارنگ) پیوند می‌زند. در تفسیر اندیشه سبز علاوه بر معنای اصلی تعبیر دیگری هم مدنظر شاعر است:

شاید منم که در دل خود سبز کرده‌ام

بهر همه بهارگه سبز و جاودان (همان: ۵۳).

در قطعه شعر زیر، در تعبیری پراحساس، چگونگی به وجود آمدن سبزه و سیر زاینده‌گی آن را این‌گونه تشریح می‌کند:

تولد سبزه

جواب سبز زمین

به عشق خورشید است

به عشق پاک‌ترین

سلام نزهتِ باغ

سلامِ فروردین (خجندی، ۱۳۷۵: ۲۹).

واژهٔ سبز تعابیر شاعرانه‌ای همچون روییدن، خرم و پرنشاط بودن، جوانی، عشق و محبت و دوست را به خاطر انسان می‌آورد. خجندی رنگ سبز را بیشتر با تعبیر عارفانه به معنی "دوست" می‌گیرد و منظور او خداوند است:

ای دوست! ای بی‌غروب! ای سبز!

و در جایی دیگر:

دوست، ای قلّهٔ سپهر به دوش

دوست، ای تازه‌باغِ سبزجوش

به زندگانی بی‌شعشعهٔ ما

صباحتی ارمغان آور.

به کفرزار ما

آیه‌آیه صدای سبز آن عزیز بی‌نشان آور (خجندی، ۱۳۹۱: ۱۲۳-۱۲۴).

در قطعه شعر "گل زردآلو می‌ریزد" که از آغازین سروده‌های خجندی است، با توصیف "بهار سبزآغوش" در میان تمام رویش‌ها و حیات دوبارهٔ طبیعت، از میان‌رفتن گل زردآلو شاعر را بسیار آزار می‌دهد. در تعبیری نمادین "گل زردآلو" همان کودک یتیم و نیازمندی است که شاعر با نقل درد و رنج‌هایش به نوعی با او همدردی می‌کند. با خواندن این قطعه، به یاد قطعات "طفل یتیم" و "اشک یتیم" پروین اعتصامی می‌افتیم و تأثیرپذیری شاعر و آشنابودن کامل او با ادبیات کلاسیک و معاصر ایران مشخص می‌شود:

زمین گل‌پوش و سبز آغوش،

شفق با خیمه‌ای همدوش،

صبا در ساغرِ گل‌ها، شرابِ قطره دارد نوش.

صبا بیدار و ما بیدار، نوا در شاخ‌ها بیدار،

بهار شوق‌زا بیدار، دلم بانگی زند خاموش:

گل زردآلو می‌ریزد... (همان: ۱۹).

در تعبیری دیگر نامه‌های سبز عاشقانه پیام جوانی و شباب‌اند. بهار با رفتن بی‌نشان خود خنده‌های سبز را خاتمه می‌بخشد و تنها سخن سبز یعنی شعر اوست که می‌تواند بهار دل‌ها را جاودان و محفوظ بدارد:

تا رفتن بهار بود خنده‌های سبز

در شعر، من بهارِ ابد را بنا کنم (همان: ۵۱).

وقتی روح آدمی لبریز از نشاطِ عشق و آرزوست، با رنگ سبز همراه می‌شود. در شعر خجندی این رنگ نشانی از معنویت، سعادت و شادابی دارد:

رازهایی داشتیم با اختران

سوره‌ها خواندم به گوش سبزه‌ها

سبزه‌ای بودم، که بر من می‌زدند

بادهای پربهاری، بوسه‌ها (همان: ۱۱۲).

گاهی واژهٔ سبز، تسبیح‌گونه، اندیشهٔ ژرف‌نگر او را رنگین و پراز معنویت می‌کند.

ز عشق بی‌خزان من

تویی تو ای بهار سبز

چو یار سبز من بیا

بهار ای بهار سبز

ز نو نوازشی یکن

مرا تو درکنار سبز (همان: ۶۸).

با گذر ایام، تمام‌شدن بهارِ زمردگون و به‌پایان‌رسیدن جوانی دیگر رنگ‌ها با هم یک‌رنگ

و یک‌معنا می‌شوند:

من از شکاف ساقه برگ پیر

نظاره می‌کنم،

جان‌کندن پری شفق را

در کام اژدهای ستیغی

چون پنجهٔ حنایی او بار آخرین

بر سوی من اشارهٔ پدروود می‌کند

گویا در این نفس

اندر افق سبزِ حیاتِ من

خورشیدِ ارغوانِ جوانی غروب می‌کرد (همان: ۲۱۳).

خجندی با طرح موضوعاتی مانند وطن، عشق به میهن یا مسائل اجتماعی زمان خود،

در کنار عناصر نمادین، رنگ سبز را با امید به آبادی و سعادت سرزمینش، زینت‌بخش

اشعارش کرده است. زبان لطیف و نرم او به‌گونه‌ای است که حتی وقتی ناملایمات جامعه را

بیان می‌کند، می‌توان امید به آینده را در ژرفای آن دریافت:

تاجیکستان، چو دل من همی‌مانی

گاهواره و مزارِ عشقِ من

گورِ سبز نیای من، میهن

ذوق بود و به تو سراییدم

کشورِ پُربهارِ سبز من

بس که فردا خموش خواهد ماند

غرقِ حزنی، مزارِ سبزِ من (همان: ۱۱۴).

۲.۳. سفید و سیاه: در میان رنگ‌های خنثی، پرکاربردترین رنگ، سفید و سیاه است. این رنگ‌ها در شعر معاصر ایران و تاجیکستان از بسامد بالایی برخوردارند. سپید نشانهٔ پاکی، حقیقت و بالاترین درجهٔ خلوص است. سفید نور را منعکس می‌کند و در نتیجه باعث می‌شود فضا بلندتر و روشن‌تر جلوه کند و مفهوم پرهیزکاری و وفاداری را به خاطر آورد. رنگ سفید به صفحهٔ خالی می‌ماند که داستان را باید روی آن نوشت ولی سیاه نقطهٔ پایانی است که در فراسوی آن هیچ چیز وجود ندارد (لوشر، ۱۳۷۶: ۹۷).

۱.۲.۳. سپید (سفید): در اسطورهٔ آفرینش نماد روشنایی، قداست و معصومیت است؛ در برابر آن سیاهی نماد ظلمت، غم، وحشت و مرگ است. سپیدی در برابر سیاهی همواره رمز راستی اهورامزدا در برابر ناراستی اهریمن است و هنگامی که سپیدی با روشنی درهم می‌آمیزد، جنبهٔ الوهیت آن افزایش می‌یابد. در شعر خجندی با تعبیراتی نظیر مناجاتِ سپیدِ روشنایی و قبلهٔ صبح و روشنی، سپید مظهر معنویت، پاکی و امیدواری است.

اینجا منم، که با دلِ لبریزِ آرزو

دارم نگه به جانبِ آیندهٔ سفید.

این است زندگانی من، همزمان من!

ای بر تو بخت، خنده زند، خندهٔ سفید

ای آنکه در تو وصل شود غصه و نشاط

اینجا سعادتِی است، که نامش بود حیات! (خجندی، ۱۳۹۱: ۹۸).

و در قطعه‌ای دیگر:

در کاغذِ سفیدِ سحر می‌کند طلوع

امضای آفتاب

در نامهٔ سفیدِ سرنوشت

یک یادگارِ نادره می‌ماند (همان: ۱۰۴).

رنگ سفید از رنگ‌های ویژه است. برخی اصلاً آن را رنگ نمی‌دانند و نتیجهٔ نبود رنگ‌ها و عین بی‌رنگی قلمداد می‌کنند (حسنلی و احمدیان، ۱۳۸۶: ۱۵۵).

۲.۲.۳. سیاه: قوی‌ترین و مقتدرترین رنگ است. سیاه دارای حسّی ناشناخته و پررمز و راز است و آن را نشانهٔ تاریکی و مرگ می‌دانند. سیاه مبین مرز مطلق است که در فراسوی آن زندگی متوقف می‌گردد و بیان‌کنندهٔ اندیشهٔ پوچی و نابودی است. سیاه به معنای "نه" و نقطهٔ مقابل آن، "بله"، رنگ سفید است (لوشر، ۱۳۷۶: ۹۷). در روان‌شناسی، هرگاه فردی رنگ سیاه را در اولین ردیف برگزیند، می‌خواهد هر موردی را که نمی‌تواند به آن اعتراض

کند نفی نماید و احساس می‌کند که هیچ‌چیز آن‌طور که باید باشد نیست. او درمقابل سرنوشت و تقدیر خود ایستادگی می‌کند و احتمال دارد این عمل از روی بی‌تجربگی و خامی باشد (همان). در برخی موارد سیاه دارای مرادفات متنی است؛ سیاه و تیره درکنار هم قرار می‌گیرند.

گزینش دورنگ سیاه و سفید دوگانگی همراه با شک و تردید را به خواننده القا می‌کند و دیگر جایی برای بروز رنگ‌های دیگر نمی‌ماند. رنگ‌های دیگر در پس این دو رنگ جلوه‌ای ندارند. فرزانه خجندی با رنگ سیاه، مرادف گرد و غبار روح انسان؛ مانند کینه، بدگویی، بدبینی و خودخواهی، تعبیراتی گوناگون ارائه می‌دهد. تعبیرات او تمامی زندگی و حالات روح آدمی را دربرمی‌گیرد:

الف) سفید و سیاه - روز و شب. ب) سفید و سیاه - شادی و غم. ج) سفید و سیاه - طفلی، جوانی و پیری. د) سفید و سیاه - زندگی و مرگ. در قطعه‌شعری با عنوان "سپید و سیاه" با آوردن تصاویر رمزگونه تابلویی سایه‌روشن می‌آفریند:

دنیا عجب سپید و سیاه است

آهسته می‌چکد با اشکِ ابر

سرمهٔ چشمان آسمان

از کجا قوم خسته تابوت می‌برند.

کی اندرون قالب چوبین خفته است

پیچیده در پارچهٔ سفیدی؟

و آن مردمان جامه‌سیاهی که چشم را

در پشتِ اشک پنهان کرده‌اند کیستند؟ (خجندی، ۱۳۷۵: ۸۵).

۳.۳. سرخ: سرخ از لحاظ روان‌شناسی تاریخی با واژه‌های زندگی و خون هم‌ریشه است. این واژه در سانسکریت "Ruh-Ira" و در لاتین "Rot" نامیده می‌شود و به معنای خون و زندگی است (فلمار، ۱۳۷۶: ۳۵). این رنگ زنده و درعین‌حال پرنیرو و مصمم است. از گرم‌ترین و پرانرژی‌ترین رنگ‌هاست و تقریباً همه‌جا معنای قدرت می‌دهد و با خون، که نماد زندگی است، هم‌رنگ است (واردی، ۱۳۸۶: ۸۰). رنگ سرخ با بلندترین طول موج خود، بر کامیابی و رسیدن به کمال انسانی پای می‌فشارد و نمودار شدت میل به زندگی است. این رنگ عامل برانگیختن و رسیدن به پیروزی است (لوشر، ۱۳۷۶: ۸۳). در تصاویر رمزگونه رنگ قرمز نمادی از آتش، شهوت، جنگ و عشق است و خجندی با تعبیری شاعرانه (به حرفِ عشق، گلِ سرخ را طهارت ده) شور و هیجان درونی را بیان می‌کند. نمونه‌های دیگر از کاربرد مختلف این رنگ:

دلم چو حجت سرخ بهار، پیش شماس
به مهر آن گلِ مینا سلام می‌گویم (خجندی، ۱۳۹۱: ۸۹).
یا:

پس چرا گل‌ها این قدر سرخ می‌شوند؟
از خجالتِ نگاهِ کدامین چشم
پس خودافروزیِ انجم به خاطر چیست؟
ای پزشکِ دل، دلی که عشق ندارد
سلامت است یا بیمار است؟ (خجندی، ۱۳۷۵: ۷۶).

فرزانه را شاعر امیدوار نیز می‌نامد (خجندی، ۱۳۸۵: ۵). از تعبیرهای تکراری و رایج در شعر او سیب سرخ است. توجه نمادین به این میوه با رنگ سرخ، تداعی‌کننده زیبایی و شادایی ازلی طبیعت است:

ولی هنوز زیستن بایدم
به خاطر چراغ خنده‌های کودکان
به خاطر پیامِ صبح‌ها و حالِ سرخِ سیب‌ها
به خاطر شکوفه‌ها و عندلیب‌ها
برای آنکه پیش دیده است و
دورتر ز بی‌کرانه افق‌هاست (خجندی، ۱۳۹۰: ۵۹).

خوش‌بینی و شادی‌گرایی خجندی در اشعارش به‌خوبی نمایان است. او با خلق تصویرهایی از طبیعت رنگین حتی در برابر مرگ واکنش نشان می‌دهد:

همه گل‌ها همه گل‌ها مردند.
من باز زنده‌ام. بعد مرگ گل‌ها باز زنده‌ام.
بعد آنکه یک گلِ سرخ پشتِ دیوارِ سینه من مرد،
من باز زنده‌ام (خجندی، ۱۳۸۵: ۱۱۰).

گاهی رباعی را با کاربست رنگ سرخ، در جایگاه ردیف، سرشار از هیجان و شور می‌سازد. شعر زیر با تعبیری همچون اذان گل سرخ و ترجمان گل سرخ یادآور اشعار سهراب سپهری است و نشان از این دارد که خجندی در کاربرد رنگ از او تأثیر پذیرفته است:

از پشتِ قفس، شنو اذان گل سرخ
وان چه چه خاموش لبانِ گلِ سرخ
پرسی که که‌ای؟ چه کاره‌ای؟ می‌گویم
هستم من ساده، ترجمانِ گلِ سرخ (خجندی، ۱۳۹۰: ۷۵).

در فرهنگ نمادها گل سرخ رمز کمال نیز هست.

۳.۴. زرد: این رنگ جزء رنگ‌های اصلی و درشمار رنگ‌های گرم است. از شادترین رنگ‌هاست و توصیف‌کننده دانایی، هوش و تخیل است. در روان‌شناسی یونگ مجسم‌کننده مکانی است که یقین و تفکر در آنجا شکل می‌گیرد. وقتی دانایی با رنگ زرد توصیف شود، بیانگر اندیشه و خرد است. این رنگ حد و مرزی ندارد و به‌سادگی در دیگر رنگ‌ها محو می‌شود. شادی و طلوع خورشید و تابستان با این رنگ تداعی می‌گردد. رهایی یا انتظار خوشبختی و امید به پیشرفت و ترقی و حرکت به سمت دنیای تازه از مفاهیم رنگ زرد و محتوای عاطفی آن، امیدواری و آزادی است (لوشر، ۱۳۷۶: ۸۷).

در شعر خجندی این رنگ مظهر ابدیت و جاودانگی است. وقتی با نازکی خیال درهم می‌آمیزد، زمینه تقدس و پاکی می‌یابد. گاهی نیز با تعبیرات نور، آفتاب و مهتاب هاله‌ای از رنگ‌های درخشان را تداعی می‌کند. در قطعه شعر زیر، در نظر شاعر وقتی غاری سرشار از خوشبختی است که در کنار تنهایی ابدی، لبریز از رنگ زرد می‌گردد و به رنگ‌های دیگر درخشش و معنویت می‌بخشد.

غار خوشبخت که ز تنهایی نور زرد داشت

آب‌ها اطلسی و کوچه و کو الوانی (خجندی، ۱۳۹۰: ۴۸).

خجندی در قطعه شعر "سروده طفلی" با تعبیری تشخیص‌گونه دوران زیبای کودکی را با رنگ زرد معادل‌سازی می‌کند، یا در غزل "قبول نازک"، با بهره‌گیری از فنون بلاغی، تعبیری کاملاً متفاوت ارائه می‌دهد و برای بیان اوج ناامیدی و یأس از رنگ زرد استفاده می‌کند:

این صدای چیست ای آگه ز رنج باختن

گریه‌های یک گل خشکیده در اوراق زرد (خجندی، ۱۳۸۵: ۱۳۵).

خجندی در اشعارش با کلمات آفتاب، شعشه، نور، روشنی و درخشندگی رنگ زرد را متجلی می‌سازد و بسامد بسیار آن‌ها به اشعارش فروغ و روشنی عارفانه می‌بخشد. برای نمونه با ضرب‌آهنگ واژه "نور" و تکرار آن مخاطب سرشار از تبلور معنوی می‌شود؛ به‌حدی که در نظر شاعر، نور معنویت همه گناهان را به پاکی و درخشش تبدیل می‌کند.

ای دلت نور و ای نگاهت نور

ای شبت نور و ای صباحت نور

ای که جمع همه گناهت نور (همان: ۳۲).

در راز و نیاز با خداوند، با تعبیری عارفانه، از نور، که رنگ زرد دارد، استفاده می‌کند:

یا خدا! از تجلی تو

دل سنگین کوه طور شکافت

ولی من درمقابل تو

چون شیشه نفیسی خواهم ایستاد

نور خود را ز من گذر ده

جان مرا ز لذتِ توحید خبرده (خجندی، ۱۳۹۰: ۵۶-۵۷).

۵.۳. آبی: آبی نوعی حس ارتفاع و عمق در بیننده به وجود می‌آورد. ارتفاعی به‌اندازهٔ آسمان گسترده و عمقی به اندازهٔ ژرفای دریا. در نظر یونانیان آبی نماد ظلمت است (فلمار، ۱۳۷۶: ۴۲). آبی رنگی صاف، روشن، باطراوت، تسکین‌دهنده و امیدبخش است و بر عمق تفکر و آرامش ذهنی و روحی می‌افزاید. آبی نوعی قضاوت درونی در انسان به‌وجود می‌آورد و آدمی را به اندیشیدن دربارهٔ خود و احساساتش وامی‌دارد. این رنگ از نظر فیزیولوژی آسایش خاطر و از دیدگاه روان‌شناسی خرسندی همراه با لذت و خوشی را به ارمغان می‌آورد. آبی به شکل استعاری با آرامش‌آب و با طبیعتِ آرام مرتبط می‌شود (پورعلی‌خانی، ۱۳۸۰: ۷۵).

تعبیر شاعر از رنگ آبی رسیدن به آرامش همراه با صلح و سعادت است. در قطعه‌شعر "از شهر چشم‌بندان تا شهر دل‌بندان" شاعر آرزومند بهار است و رنگ آبی را مظهر رسیدن به صلح و آرامش می‌داند:

کی بهار راستین می‌آید ای دوست

کی افق‌های سیه‌جامهٔ گل آبی شوند؟

کی تفکرهای برفی آفتابی می‌شوند؟ (خجندی، ۱۳۹۰: ۱۳۹۰).

در منظومهٔ طولانی "رجوعی دیگرباره" با مطلع "آن قاصد نجات در نیمه‌راه مُرد"، شاعر پس از گذر از زمستان ناامیدی و اندوه همچنان امیدوار است که آفتاب به زندگی‌اش بتابد و هر علف حقیقت سبزبودن خویش را نشان دهد:

در آن چشم‌ها که مرا دوش دوست می‌داشتند

چراغِ حوصله مرد.

آن چشم‌ها به جست‌وجوی چشم‌های دیگر رفتند

دوباره برمی‌گردم که در چشم‌های آبی تو

غروبِ محبتِ بینم (همان: ۶۲).

رنگ آبی در اینجا مظهر رهایی از تعلقات و وابستگی‌هاست. در شعر خجندی از رنگ آبی کمتر نام برده شده است و نسبت به رنگ‌های دیگر کم‌بسامدتر است. از آنجاکه در زبان تاجیک کلمات کبود و لاجورد معادل رنگ آبی است، بسیاری از تعبیرات رنگ آبی با لاجورد و کبود مشترک شده است. مانند تعابیر آسمان کبود و آسمان لاجورد:

آسمان در چشم من چون مرمر گور است سرد

یک کبوتر می‌کند قُم قُم ز بام لاجورد (همان: ۱۳۵).

در قطعه‌شعر "چاره درد" شاعر درباره کبکی سخن می‌گوید که در قفس گرفتار شده است و آرزومند رهایی است. در این قطعه پراحساس، که یادآور شعر ملک‌الشعراى بهار است، می‌گوید اگر پنجره را باز کنم، برخلاف انتظار، کبک قدرت پرواز ندارد و نمی‌تواند پیکرش را آزاد کند و در برابر نگاه آسمان کبود دوباره به دام گرفتار می‌شود:

گر در پنجره را باز کنم

زور پرواز ندارد که بَرَد پیکرِ آزادش را

به آشیانه خوشبختی دوشینه خویش

اندک اندک جَهد و خیره بماند ناچار

هدف تیر نگاه فلک چشم کبود

آرزومند نجاتش هستم اما چه کنم

که چو آزاد شود باز بیفتد در دام (خجندی، ۱۳۷۵: ۷۰).

۳.۶. بنفش و ارغوانی: این دو که از رنگ‌های فرعی هستند و با ترکیب دو رنگ قرمز و آبی ایجاد می‌شوند، نشان‌دهنده هماهنگی و تعادل بین عقل و احساس، و مادیات و معنویات‌اند و افراد را از قلمرو مادی به واقعیت‌های معنوی می‌برند. بنفش فرد را تشویق می‌کند تا بین ظاهر و باطن هماهنگی به وجود آورد و با رابط‌های جادویی دیگران را فریفته و شیفته خود کند. این رنگ بیان بی‌خبری و بی‌اختیاری است. نکته درخور تأمل آن است که مهم‌ترین وجه هر فرد را، که بعد معنوی اوست، آشکار می‌سازد. انتخاب رنگ ارغوانی با کیفیت رؤیایی و انتزاعی آن، نوعی ناتوانی در تجربه و تردید و دودلی را القا می‌کند که از بی‌مسئولیتی و ناتوانی درمقابل مشکلات حکایت می‌کند (لوشر، ۱۳۷۶: ۹۳ - ۹۱).

در اشعار خجندی بنفش بسیار کم به کار رفته است. در تعبیرات کنایی شاعر به رنگ ارغوانی گرایش دارد که نمایش‌دهنده شادی و خرسندی است:

لیک، هیهات، این جوانی بگذرد،

خنده‌های ارغوانی، بگذرد.

و در جایی دیگر:

ای زنبورهای پاک ترکیب

شکوفه‌های انگبینی

ای گاهواره جنیان‌ها و

شا پرک‌های صبح گردان

ای ساعت‌های ارغوانی

دقیقه‌های سوسنی

ای ثانیه‌های یاسمنی

من از امروز با شما

هم‌سلول و هم‌سلوک و هم‌تمنایم

نوترین صنع خدایم (خجندی، ۱۳۷۵: ۱۴۸).

در قطعه‌شعر سپیدی با نام "فرشته‌ فروردین" با استفاده از مضامین نو سلامی رنگین را

به "سیمین بهبهانی" تقدیم می‌کند:

درود سبز و نیلی و ارغوانی به سیمین بهبهانی (خجندی، ۱۳۹۱: ۱۷).

۳.۷. گوناگونی رنگ‌ها در شعر خجندی

با رنگ می‌توان بسیاری از سلیقه‌ها، باورها، آرزوها و خواسته‌های آدمیان را بازشناخت. فرزانه خجندی توانسته است با لحن طبیعی کلام و ارتباط صمیمانه با اشیا و درک روابط شاعرانه میان آن‌ها، به بیان آشکار احساسات بپردازد و این تجربه‌ها را در گستره عمیق معانی انسانی جلوه‌گر سازد. او در کنار حضور سنگین رنگ‌های اصلی و فرعی، طیفی از رنگ‌های گوناگون را به کار می‌برد تا واقع‌بینی عمیق شاعرانه خود را آشکار سازد. فرزانه با روحی حساس و ذوقی شاعرانه به رنگ‌ها توجه می‌کند. در قطعه‌شعری با نام "یادنامه طفلی" برای توصیف رنگ خوشبختی ابتدا سؤالاتی مطرح می‌کند:

رنگ خوشبختی سبز است یا گلابی (=رنگارنگ)؟

یا سرخ و سفید و بنفش

رنگ خوشبختی شاید

وصل زیبای همه رنگ است.

همچو تصویرهای ارژنگ است (خجندی، ۱۳۹۱: ۲۸).

تنوع رنگ‌ها در اشعار فرزانه تا بیان اندیشه فلسفی وحدت وجود پیش می‌رود:

ای آدم‌ان سفید و سیاه و سرخ و کبود

خجسته باد به صد شکل وحدت جوهر (همان: ۸۳).

گاهی نیز این ترکیب رنگ‌ها بستری از گذشته شیرینی فراهم می‌آورد که اکنون دیگر

از میان رفته است و فقط خاطره‌ای از آن باقی مانده است:

رنگ‌های گریخته

آن رنگ‌ها دگر بودند

رنگ‌های فصل جوانی من

رنگ‌های مجلل بامدادی (خجندی، ۱۳۸۵: ۹۸).

خجندی زندگی را مرادف رنگ می‌داند. در اصل زندگی خجندی شبیه رنگین‌کمانی

گویا و روشن است. او حالات زندگی را با رنگ‌ها مشخص می‌کند و نه تنها محیط زندگی،

بلکه روح انسان را نیز با رنگ‌های گوناگون می‌شناسد و تشخیص می‌دهد. او هنر شاعری

خود را در توصیف "صبح"، "روز" و "شام" در قطعه شعری بلند این‌گونه بیان می‌کند: صبح: خنده نیلوفری یعنی کودکی / روز: خنده ارغوانی یعنی جوانی / شام: خنده‌های زعفرانی یعنی پیری. این تعبیرها در فلسفه‌بافی‌های شاعر تداعی شده‌اند.

۳.۸. ترکیب‌سازی‌ها

فرزانه را ادیب مصور می‌نامند. مجموعه ترکیبات و کنایاتی که خلق می‌کند مخصوص خود شاعر است و به نوعی شناسنامه شعری اوست. از مجموعه فراوان ترکیب‌سازی‌های شاعر به مواردی، فراخور بحث، از حوزه رنگ‌ها اشاره می‌کنیم:

گنبد سرخ دل، سیب سرخ شفق، غروب غنچه سرخ، طواف گل سرخ، لحظه‌های سبز و بی‌درد، آیت اشک سبز، اقتباس سبز، انعکاس سبز، لاله مینایی، کتاب سرخ دل، خاطره یاسمنی، بر کاکل خورشید حنا بستن، از هیجان سرخ شدن آلوده، قبله صبح و روشنی، کیمیای سبز، ناآشنا به سبزترین رازهای باغ، به رنگ بستن آلوده‌های یاقوتی، شکر سیب اطلسی، تخیلات سپید جوانه، آرزوهای گلابی (=رنگارنگ)، خاطره‌های اطلسی، تپش سبز پیر، سبزینه جامه عشق، خطوط سبزل جویبار، خرقة کبود صبح و صبح نیلوفری شیرین‌کام.

این ترکیب‌ها با ساخت‌های گوناگون وصفی (موصوف و صفت)، ترکیب‌های اضافی (مضاف و مضاف‌الیه) یا کاربست ترکیب‌های زنجیری (تتابع اضافات) ایجاد می‌شود (شفایی، ۱۳۶۳: ۱۵۵). گاه نیز برای گسترش خیال، عناصر رنگ را به صورت قافیه یا ردیف به کار می‌برد تا زمینه تصویرسازی را به حد اعلا برساند:

از شاخ افق فتاد زرین خرما

در باغ، شکر گشاد زرین خرما

در طاق نهان که خفت چل سال دراز

دیگر نرسد به یاد، زرین خرما (خجندی، ۱۳۸۵: ۷۵).

در قطعه شعر "نوراندود" با مطلع "سلام ای که دلم را به نور پیوستی" از همان ابتدا به سمت نور و روشنی معنوی می‌رود و به آن سلام می‌کند و با تعبیراتی همچون "شفق آغوش صبح جولانم"، "کوچه‌های نورانی" و "یاسمین و ریاحین و لاله و سوسن" شعر را رنگین می‌کند. در بخشی از این قطعه آمده است:

نگاه کن که سرشاخه‌ها، فروزانند

چراغ خنده زردآلوان مهتابی

و برگ‌ها که شباسب چکامه می‌خوانند

به گوش باد صبا، با زبان مهتابی (همان: ۹۵).

حضور رنگ‌های دیگر مانند خاکستری، نارنجی، یاسمنی، زعفرانی، اطلسی، نیلوفری، گلابی (=رنگارنگ)، مهتابی و غیره با تصاویر روشن و دلنشین و متناسب خود به کلام شاعر امتیاز خاص می‌بخشد. جلوه رنگارنگ شعر و وسعت نازک‌اندیشی شاعر، نگاه منتقدان را به سمت شعر معاصر تاجیکستان با دیدی مثبت و درخور تأمل دگرگون می‌سازد. در جدول ۱ به تحلیل آماری چهار دفتر او می‌پردازیم:

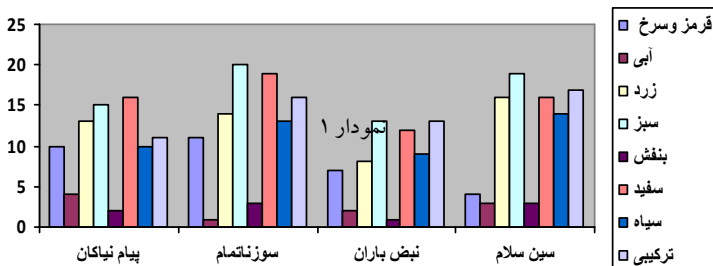
جدول ۱

دفتر اشعار	قرمز و سرخ	آبی	زرد	سبز	بنفش و ارغوانی	سفید	سیاه	ترکیب رنگ‌ها
پیام نیاکان	۱۰	۴	۱۳	۱۵	۲	۱۶	۱۰	۱۱
سوزنا تمام	۱۱	۱	۱۴	۲۰	۳	۱۹	۱۳	۱۶
نبض باران	۷	۲	۸	۱۳	۱	۱۲	۹	۱۳
سین سلام	۴	۳	۱۶	۱۹	۳	۱۶	۱۴	۱۷
مجموع اشعار	۳۲	۱۰	۵۱	۶۷	۹	۶۳	۴۷	۵۷
درصد ۱۰۰	۹/۷۵	۴/۳	۵/۵۴	۲۰/۴۲	۲/۷۵	۱۹/۲۰	۱۴/۳۲	۱۷/۳۷

خجندی در این چهار دفتر با کاربست بیش از ۲۰ درصد رنگ سبز، بیشترین استفاده را از این رنگ کرده است که از شخصیت مثبت و آرام او نشان دارد. پس از رنگ سبز به ترتیب به رنگ‌های سفید، زرد، سیاه و قرمز گرایش داشته است. توجه به ترکیب رنگ‌ها نیز آشکارا در قطعات شعری او دیده می‌شود. از طرف دیگر، کم‌کاربردترین رنگ‌ها رنگ آبی، کبود، لاجوردی، بنفش و ارغوانی است. درباره کاربست دو رنگ سیاه و سفید، توجه شاعر بیشتر به رنگ سفید با بیش از ۱۹ درصد و به رنگ سیاه با بیش از ۱۴ درصد است.

در نمودار ستونی ۱ بسامد رنگ‌ها را در چهار دفتر او به ترتیب از چپ به راست نشان

می‌دهیم:

سخن آخر

توجه شاعر به طبیعت و عنصر رنگ سبب شده است تا اندیشه‌های انتزاعی و تجریدی به حوزه محسوسات کشیده شود. رنگ عامل ارتباط میان تصاویر است. تصاویری که با رنگ ساخته می‌شوند، می‌تواند از طریق حس آمیزی، مفاهیمی دلنشین و گاهی غریب بیافرینند و خواننده را جذب کنند. مفاهیم و معانی گوناگون رنگ در حوزه‌های مختلف و به صورت ویژه، در شعر معاصر، دارای نموده‌های متفاوت است.

یکی از عواملی که سبب‌شده فرزانه خجندی در میان شاعران هم‌عصر خود در تاجیکستان خوش بدرخشد، توجه بسیار او به رنگ است. با بررسی کلی مجموعه اشعار فرزانه خجندی، رنگ سبز از بسامد بالایی برخوردار است. رنگ سبز مظهر ایمان و نشانه معنویت است. شاعر با داشتن بینش عارفانه به اشعارش مفاهیمی متعالی بخشیده است. ترکیب‌سازی‌های عمده شاعر نشان‌دهنده افق اندیشه‌های اوست. اشعار خجندی با روشنی‌های رنگارنگ طبیعت پیوندی ناگسستنی دارد. توجه به طبیعت و زیبایی‌های آن با وصف‌های جاندار و رنگارنگ ما را به یاد اشعار سهراب سپهری می‌اندازد. شاعر چون نقاشی ماهر با بهره‌گیری از کلمات و ترکیبات کهن، رنگ و لعابی تازه بر آن می‌زند و بوم سفید و بی‌رنگ شعرش شکل و شمایلی نو پیدا می‌کند:

من روح خود را

با روشنایی می‌شویم

و جانماز می‌گستریم

از برگ گل یاس

در فاصله من و خداوند

یک شاخه گل یاس است (خجندی، ۱۳۸۵: ۶۸).

دنایای شعری فرزانه پررنگ و پر نقش‌ونگار است. رنگ زندگی او شبیه رنگین‌کمانی گویا و روشن است: عالمی دارم ز رنگ سبز و نیلی و گلاب. کشش روحی خجندی بیشتر به رنگ‌های روشن، پرنور و به تعبیر خودش "اهورایی" است. او حالات زندگی را با رنگ‌ها می‌شناساند. شاعر با توجه به جلوه‌های گوناگون زیبایی‌شناختی، در بسیاری موارد پیام‌هایی را در حریری از تصاویر رنگارنگ می‌پیچد و به مخاطب منتقل می‌سازد.

پی‌نوشت

1. art for art's sake

۲. خط سیرلیک همان خط روسی است با این تفاوت که خط تاجیکی (کرلیک) چهار حرف بیشتر از خط روسی دارد.

۳. از این چهار مجموعه، دو مجموعه پیام نیاکان و سوز ناتمام به فارسی ترجمه شده است. نویسنده مقاله دو اثر بعدی سین سلام و نبض باران را از مجموعه دفترهای شعری او از خط سیرلیک به فارسی ترجمه کرده است. نبض باران در سال ۱۳۹۱ توسط شورای گسترش زبان و ادب فارسی به چاپ رسیده است و مجموعه سین سلام توسط سفارت جمهوری اسلامی ایران در تاجیکستان آماده چاپ است.

منابع

ایبرمز. ام. اچ. و جفری گالت (۱۳۸۷) فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی. ترجمه سعید سبزیان. تهران: رهنما.

ایتن، هانس (۱۳۷۳) کتاب رنگ. ترجمه محمدحسین حلیمی. چاپ پنجم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

پارسانسب، محمد (۱۳۹۰) جامعه‌شناسی ادبیات فارسی. چاپ دوم. تهران: سمت.

پورعلی‌خانی، هانیه (۱۳۸۰) دنیای اسرارآمیز رنگ‌ها. تهران: هزاران.

حسن‌لی، کاووس و مصطفی صدیقی (۱۳۸۲) «تحلیل رنگ در سروده‌های سهراب سپهری». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. شماره ۳. پیاپی ۱۰: ۶۱-۱۰۳.

حسن‌لی، کاووس و لیلا احمدیان (۱۳۸۷) «بازنمود رنگ‌های سرخ، زرد، سبز و بنفش در شاهنامه فردوسی». نشریه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. ۲۳. پیاپی ۲۰: ۵۹-۸۸.

خجندی، فرزانه (۱۳۷۵) پیام نیاکان. با مقدمه علی اصغر شعردوست. تهران: سروش.

_____ (۱۳۸۵) سوز ناتمام. با مقدمه صفر عبدالله. تهران: رسانش.

_____ (۱۳۹۰) نبض باران. با مقدمه سهیلا حسینی. تهران: شورای گسترش زبان و ادب فارسی.

_____ (۱۳۹۱) سین سلام. با مقدمه سهیلا حسینی. تاجیکستان: سفارت جمهوری اسلامی ایران-تاجیکستان.

داد، سیما (۱۳۸۷) فرهنگ اصطلاحات ادبی. چاپ چهارم. تهران: مروارید.

روحانی، مسعود (۱۳۹۰) «نگاهی تحلیلی به کارکرد رنگ در شعر م. سرشک». نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. دوره جدید. شماره ۲۹ (پیاپی ۲۶): ۱۵۷-۱۸۰.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۴) آشنایی با نقد ادبی. چاپ دوم. تهران: سخن.

سپهری، سهراب (۱۳۸۹) هشت کتاب. گردآورنده رضوانه افراسیابی. تهران: سایه نیما.

شفایی، احمد (۱۳۶۳) مبانی علمی دستور زبان فارسی. تهران: نوین.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۱) *صورخیال در شعر فارسی*. تهران: آگاه.
شکوری بخارایی، محمدجان (۱۳۸۲) *جستارها درباره زبان ادب و فرهنگ تاجیکستان*. تهران: اساطیر.

عبدالمنان اف، عبدالرحمن (۱۹۹۰) *نقطه نظر*. دوشنبه: ادیب.
عصا زاده، خدانظر (۱۹۹۹) *ادبیات تاجیک در سده بیست*. دوشنبه: معارف.
فلمار، برند کلاوس (۱۳۷۶) *رنگ‌ها و طبیعت شفاف‌بخش آن‌ها*. ترجمه شهناز آذرینوش. تهران: ققنوس.

کارکیا، فرزانه (۱۳۷۵) *رنگ، بهره‌وری و نوآوری*. تهران: دانشگاه تهران.
کالر، جاناناتان (۱۳۸۵) *نظریه ادبی: معرفی بسیار مختصر*. ترجمه فرزانه طاهری. چاپ دوم. تهران: مرکز.

گلرخسار، صفیه‌آوا (۱۳۷۳) *گلچینی از اشعار*. فرهنگ و تمدن کشورهای همسایه ۳. ترجمه میرزا شکورزاده. تهران: الهدی.

گلدمن، لوسین و دیگران (۱۳۷۷) *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: نقش جهان.

لوشر، ماکس (۱۳۷۶) *روان‌شناسی و رنگ‌ها*. ترجمه منیرو روانی‌پور. تهران: فرهنگستان یادواره.

مقدادی، بهرام (۱۳۷۸) *فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی*. تهران: فکر روز.

میرصادقی، میمنت (۱۳۷۳) *واژه‌نامه هنر شاعری*. تهران: کتاب مهناز.

واردی، زرین تاج (۱۳۸۶) «بررسی رنگ در حکایت‌های هفت‌پیکر نظامی». *فصلنامه ادب پژوهی* دانشکده ادبیات گیلان. شماره دوم: ۱۶۷-۱۸۹.